

VERÓK ATTILA

KÜSZÖBÖNÁLLÓ SZEMLEÉTVÁLTÁS AZ ERDÉLYI SZÁSZ KÖNYVTÁRTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN?*

A hagyományból a megújulás felé

Négy évvel ezelőtt ünnepelte fennállása 60. évfordulóját az erdélyi szászok legnagyobb, ma is folyamatosan gyarapodó intézményi könyvtára, a gundelsheimi (Németország, Baden-Württemberg tartomány) Horneck-kastélyban található Erdélyi Könyvtár (*Siebenbürgische Bibliothek*).¹ Sajnos csak igen kevesen ismerik a tudomány művelői közül is, pedig kiváló állománnyal rendelkezik elsősorban a 19. és a 20. századi erdélyi történelemmel, irodalommal, művészet- és művelődéstörténettel, valamint gazdaság- és politikatörténettel foglalkozó szakemberek számára. Méltó párja a Nagyszebenben (Románia, Szeben megye) található Brukenthal-könyvtárnak, amelyet a könyvtártudományi szakzsargon csak az erdélyi szászok „nemzeti könyvtárának” nevez.² Ez a gyűjtemény elsősorban az Erdély kora újkori és 19. századi időszakára vonatkozó dokumentumok értékes tárháza, de a 20. század közepétől kezdve – ma pedig már különösen – jobbára a román kultúrát érintő kiadványok őrzőhelyévé vált. Az erdélyi magyarsághoz és németiséghez kapcsolódó dokumentumokat már messze nem a teljesség igényével gyűjti, mint egykoron alapítója, Erdély egyetlen szász kormányzója, báró Samuel von Brukenthal (1721–1803). Így a szász alapítású, de mostanra elrománosodó autochton intézmény szászokat érintő gyűjtési és tudományos feladatait igen nagy részben átvette egy külföldön létrehozott intézmény, amelyet a 20. század második felében Erdélyből kitelepülő, illetve kitelepített szászok hívtak életre saját írott kulturális örökségük megmentése érdekében 1955-ben.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

1 Az intézményre vonatkozó legfontosabb tudnivalók az alábbi honlapon olvashatók: <http://siebenbuergen-institut.de/>, utolsó letöltés: 2019. aug. 15.

2 Ehhez legfrissebben a retrospektív szakirodalom megadásával lásd *Verók Attila*: Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluß auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen. In: *Les Bibliothèques centrales et la construction des identités collectives. (L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa III.)* Szerk. Frédéric Barbier – István Monok. Leipzig 2005. 125–132. és *Uő*: La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal. In: *Un'istituzione dei Lumi: la biblioteca. Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi.* Convegno Internazionale Parma, 20–21 maggio 2011. Szerk. Frédéric Barbier – Andrea De Pasquale. Parma 2013. 229–241.

A nevezett könyvtár jubileumi évfordulója kapcsán gondolkodtam el azon korábban³ – most pedig magyarul is továbbfűzöm gondolataimat –, hogyan is nézne ki manapság egy legalább félezer évre visszatekintő erdélyi szász könyvtártörténet? Ha a hagyományos, jobban mondva: konvencionális könyvtártörténet-írás útjait követnénk, akkor az áttekintésben a hangsúly domináns módon a könyvgyűjtemények történetének bemutatására esne. Ennek alapja az az általános feltételezés, hogy az intézményi könyvtárak kvázi sok ember számára hozzáférhető bibliotékák voltak. Az ún. *bibliotheca publica*, azaz a „nyilvános” könyvtárak problematikája azonban sokkal összetettebb annál, mint ahogy az első pillantásra tűnik.⁴ Ebben a szemléletmódban ugyanis a könyvtártörténet alapját és szinte egyedüli tárgyát az intézményi könyvtárak képviselik. A tudás dokumentumokban őrzött egyéb megjelenési formái, mint pl. a magángyűjtemények, nagyobb könyvtárak megmaradt darabjai, elszórtan felmerülő történeti feljegyzések könyvek meglétéről, régi vagy új könyvkollekciók feltárt gyűjteményegységei, egyes nyomtatványok stb., csak elvétve kerülnek említésre. Ennek a felfogásnak az alapján a könyvtártörténeti bemutatás sémája – kizárólag a főbb csomópontok megnevezésével – a következőképpen nézne ki:

A reformációt megelőző időkben könyvtárak Erdély területén a különféle „katolikus”⁵ szerzetesrendek kolostorai mellett csak a szász városok, elsősor-

3 Verók Attila: Ein anderer Blick auf die 500-jährige Bibliotheksgeschichte Siebenbürgens. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 39. (2016) 122–132.

4 Anélkül, hogy a részletekben elmerülnék, összefoglalóan megjegyzem, hogy a könyvtárak az emberiség történetében – eltekintve néhány speciális esettől – a középkor végéig többnyire gyűjtő és nem szolgáltató intézmények voltak. A még nem mai értelemben vett „nyilvános” könyvgyűjtemények története csak a 15. század közepétől veszi kezdetét az olyan humanista kezdeményezésekkel, mint amilyen Johannes Trithemius/Tritheim (1462–1516) sponheimi apát (vö. Ivo Fischer: Der Nachlaß des Abtes Johannes Trithemius von St. Jakob in Würzburg. Archiv des Historischen Vereins von Unterfranken und Aschaffenburg 36. (1928) 41–82.; Roland Behrendt: The library of abbot Trithemius. The American Benedictine Review 10. (1959) 67–85.; Kraus Arnold: Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim. In: Uő: Johannes Trithemius (1462–1516). (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 23.) Würzburg 1971. 56–73.), a schlettstadi Beatus Rhenanus (1485–1547) (vö. Hubert Meyer: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. Librarium 19. (1976) 21–31.; Ladislaus Buzas: Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit (1500–1800). (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens 2.) Wiesbaden 1976. 87.) és a Sankt Gallen-i Joachim Vadianus (1484–1551) (vö. Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1553. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte 9.) Szerk. Verena Schenker-Frei. St. Gallen 1973.; Buzas, L.: Deutsche Bibliotheksgeschichte 87.; Stephan Füssel: „Bibliothek (5. Gelehrtenbibliotheken)” szócikk. In: Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 2. Beobachtung – Dürre. Szerk. Friedrich Jaeger. Stuttgart–Weimar 2005. 167–168.) vagy Handó György (elhunyt: 1480) pécsi püspök (vö. Ábel Jenő: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. Budapest 1880. (A De Ioanne Vitéz, de Iano Pannonio et Georgio archiepiscopo Colocensi című fejezetben); Vespasiano da Bisticci: Le vite. Bd. I. Firenze 1970. 341.) nevéhez fűződik.

5 A reformációt megelőző időszakban a „katolikus” jelző használatának nehézségeiről, a helyettesítő „keresztény” megnevezés elterjesztéséről legújabbban részletesen lásd

ban Nagyszeben és Brassó templomaiból ismertek. Ezekről a könyvgyűjteményekről és Erdély középkori könyvkultúrájáról azonban csak igen keveset tudunk.⁶ A reformációt követő időszak legjelentősebb könyvtárává a brassói gimnázium bibliotékája vált,⁷ amelynek értékes állománya az 1689. április 21-én Brassó városát szinte teljesen elpusztító tűzvész martaléka lett.⁸ A nagyszebeni evangélikus gimnázium ún. „kapolnakönyvtára” (*Kapellenbibliothek*)⁹ az évszázadok folyamán könyvadományok révén gyarapodott jelentős mértékben, majd 1879-ben egyesítették az 1817-től a nagyközönség számára is megnyitott Brukenthal-könyvtár dokumentumaival,¹⁰ amely mai közel háromezrezer, köztük mintegy harmincezer 1800 előtt megjelent címet számláló állományával az erdélyi németiség legnagyobb történeti gyűjteményét tudhatja magáénak a Kárpát-medencében.¹¹ A kollekció értékes darabjai között megtalálható számos középkori *missale* (miskönyv) és több száz *incunabulum* (ősnyomtat-

---

Franz Posset: Unser Martin. Martin Luther aus der Sicht katholischer Sympathisanten. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 161.) Münster 2015. 11–24. A kismonográfia magyar nyelvű ismertetését lásd *Verók Attila*: Luther „katolikus” barátai. *Klió. Történelmi szemlélő folyóirat* 28. (2019) 2. sz. (előkészületben).

- 6 Áttekintésként lásd az alábbi könyv középkori fejezetének irodalomjegyzékét *Madas Edit – Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Budapest ²2003. 82–88.
- 7 A Brukenthal-könyvtár 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila*: „a brassói evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor. Aachen–Bylica. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2003. 443. (továbbvezető irodalommal).
- 8 Ehhez lásd például a következő, korabeli, nyolcadrét, négylapos nyomtatványt: Traurige Relation. Von der erschrocklichen Feuers-Brunst, welche den 21. April dieses 1689sten Jahrs die gantze Königliche Kron-Stadt in Siebenbürgen, sampt der obersten Vor-Stadt, Jämmerlich verzehret hat (Kronstadt 1689) vom Buchdrucker und Poeten Nikolaus Müller. – A nagy tűzvész kétszázadik évfordulója alkalmából szép emlékkiadvány készült, amelyben a gimnáziumi könyvtár sorsszerű történetét is felvázolták, lásd *Friedrich Philipp*: Vor zweihundert Jahren! Gedenkblatt zur Erinnerung an den großen Brand von Kronstadt am 21. April 1689. Kronstadt 1889.
- 9 A nevezett könyvgyűjteményről több tudnivalót lásd többek között *Friedrich Müller*: Die Incunabeln der Hermannstädter „Kapellenbibliothek”. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 14. (1877) 293–358., 489–543. és *Carl Albrich*: Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt. In: Programm des evangel. Gymnasiums A.B. und der damit verbundenen Realschule, sowie der evangel. Elementarschule A.B. zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/96. Hermannstadt 1896. 12–13.
- 10 A nagyszebeni gimnáziumi könyvtár 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila*: „a nagyszebeni evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII. Középkor és kora újkor. Műhely–paleográfia. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2008. 101. (továbbvezető irodalommal).
- 11 A Brukenthal-könyvtár általános állománytörténetéhez lásd *Christine Lapping*: Die Sammlung des Freiherrn Samuel von Brukenthal. Eine Untersuchung zur Geschichte und zum Charakter der Sammlung im Hermannstädter Museum. (Veröffentlichungen von Studium Transylvanicum.) Kronstadt–Heidelberg 2004. 32–41.

vány) is.¹² Ugyancsak jelentős könyvgyűjteményeknek számítottak a kolozsvári jezsuita kollégium (16. sz.)¹³ vagy a mindenkori erdélyi fejedelmek által fenntartott gyulafehérvári *Collegium Academicum* (1622–1658, majd 1662-től máig Nagyenyeden) magyar érdekeltségű könyvtárai.¹⁴ Nagy, máig gyűjtőkönyvtárként működő állománnyal rendelkezik a 18. században Batthyány Ignác (1741–1798) katolikus püspök által – Eszterházy Károly (1725–1799) püspök egri könyvgyűjteményének¹⁵ mintájára – Gyulafehérváron létrehozott könyvtár (*Batthyaneum*),¹⁶ valamint a Teleki Sámuel által Marosvásárhelyen megalapított bibliotéka (*Teleki Téka*)¹⁷ is, amelyek számos európai rangú művet őriznek. Az utóbb említett gyűjteményt a szakirodalomban az erdélyi magyarság „nemzeti könyvtáraként” is szokás megnevezni.¹⁸

„Az első román könyvtár bizonyíthatóan a brassói Szent Miklós-templomban jött létre a 17–18. század folyamán. A 18. században egy másik gyűjteményt is hozzácsatoltak, amely a balázsfalvi unitus püspökség tulajdonában volt. Megemlíthetjük még a román-ortodox érsekség könyvtárát is Nagyszebenből. A román irodalom és kultúra támogatására létrejött társaság, az ASTRA könyvtárát 1862-ben alapították Nagyszebenben, amely köré sikeresen kiépítettek egy fiókkönyvtár-hálózatot is. A nagyszebeni központi gyűjtemény ma az

-
- 12 A Brukenthal-könyvtár állományának statisztikáját és összetételét lásd *Gudrun-Liane Ittu: Geschichte des Brukenthalmuseums*. Hermannstadt 2003. 25–26., 76. – További hasznos adatok más erdélyi szász intézményi könyvtárak (Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászsebes) állománynagyságára vonatkozóan a 19. század első harmadában az alábbi helyen olvashatók: *Friedrich Teutsch: Zur Geschichte des Deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels 15. (1892) 103–188., itt: 166.
- 13 *Jakó Klára: Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Szeged 1991.
- 14 A gyulafehérvári és nagyenyedi gimnáziumi könyvtárak 1900 előtti történetére vonatkozó és a kutatás legfrissebb állása szerint készült tudnivalókat lásd *Verók Attila: „a nagyenyedi református kollégium könyvtára”* szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII. Középkor és kora újkor. műhely–paleográfia*. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2008. 94. (továbbvezető irodalommal).
- 15 Előképként ehhez Eszterházy Károly püspök könyvtára szolgált (vö. Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger 1993. és *Löffler Erzsébet: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*. Eger 2012.).
- 16 A gyulafehérvári könyvtárak történetének legújabb összefoglalását lásd *Varjú Elemér: Biblioteca Batthyaneum la sfârșitul secolului al XIXlea. Cartea-catalog a lui Varjú Elemér, adnotată și comentată / red. Doina Hendre Biro; adnotare și pref. Doina Hendre Biro; trad. Mihai Kovács; cuvânt înainte Iacob Mârza. București 2014.*
- 17 A téma megismeréséhez lásd *Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár 1997. és *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcz Szilárd. Marosvásárhely 2002.
- 18 Vö. pl. *Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet*. Budapest 1987. 140. és *Monok István: Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*. Könyvtári Figyelő 48. (2002) 4. sz. 643–652., itt: 651.

egyik legjelentősebb könyvtárnak számít Romániában” – áll a gundelsheimi Erdélyi Könyvtár gyűjteményében található egyik gépiratban.¹⁹ Erdély legnagyobb tudományos könyvtárává az 1872-ben életre hívott Kolozsvári Egyetem könyvgyűjteménye (ma: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”) vált, amelybe a 20. század viharos évtizedeiben több történeti könyvállományt is integráltak.²⁰ Erdély 1918/1920-ban Romániához való csatolását követően különösen a román (nyelvű) könyvtári hálózat fejlesztésére került sor. Manapság Erdélyen kívül az 1802 óta fennálló Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), valamint az 1955-ben alapított Erdélyi Könyvtár (Gundelsheim am Neckar) rendelkezik a legátfogóbb olyan könyvállományokkal, amelyek a Kárpát-medence keleti régiójára vonatkozó ún. *transylvanica* és *saxonica* gyűjtőkörbe tartoznak.²¹

Eddig tart Erdély könyvtárainak dióhéjban felvázolt története a terület három legnagyobb nemzetiségére koncentrálni és kizárólag a legjelentősebb intézményeket kiemelve. Valahogy így nézne ki a könyvtártörténeti helyzet vázlatos bemutatása a tradicionális – konvencionális – minta alapján, természetesen számtalan kapcsolódó személy, évszám és dokumentum részletes felvonultatásával.

Az alábbiakban azonban – egyfajta programfelhívásként, vagy mondjuk úgy: néhány újabb támpontot kijelölve – egy másik típusú, az eddigi hagyományos keretből kilépő könyvtár-, illetve olvasmánytörténetet kívánok előrejelezni Erdély kora újkori időszakának tekintetében. Ez a történet nem a könyveket őrző, nagy kulturális intézmények struktúrájára összpontosít, hanem a kisebb „építőkő-könyvtárakra”, amelyekből a még ma is létező, hatalmas intézményi könyvtárak egykor létrejöttek. Ebben a történetben elsősorban az Erdély földjén élő egyes emberek vagy családok aprócska vagy legalábbis mai értelemben véve kicsinyke magánkönyvtáiról esik szó. A jelen tanulmányban kizárólag az erdélyi szászok 1800 előtt keletkezett könyvtáira fókuszálok, a régió más nemzetiségeit most figyelmen kívül hagyom.

Meg vagyok győződve arról, hogy legelőször egy organizmus vagy – kulturális szemszögből nézve – egy szervezet egyes sejtjeit, legkisebb összetevőit kell megismerni ahhoz, hogy releváns kijelentéseket tehesünk az egész intézmény felépítésére, szerkezetére, összetételére és működésére vonatkozóan. Egy-egy intézményi könyvtár – eltekintve a középkortól, amikor ez a mechanizmus még nem azonosítható ilyen egyértelműen – szinte soha nem önmagában vett intézményi könyvtárként kezdte meg működését a történelemben. Általában az erdélyi szász könyvtárak históriája egy-egy magángyűjteménnyel vette kezdetét, amelyet a későbbiekben egyenként megvásárolt könyvekkel, magánszemélyek

19 Hans Meschendörfer – Harald Roth: „Siebenbürgen – Bibliotheken” szócikk a Lexikon des gesamten Buchwesens. Szerk. Severin Corsten. Stuttgart 1987-. Typoscript, 4 o. (Nr. 0652) számára.

20 Vö. Szabó T. Attila: A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Bukarest 1970.

21 A két könyvtár különböző gyűjteményegységeihez lásd az intézmények honlapján lévő megfelelő katalógusokat: <http://www.oszk.hu/> és <http://www.siebenbuergen-institut.de/>, utolsó letöltés: 2019. aug. 15.

adományaival, hagyatékokkal, végrendeletekben kikötött könyvátruházásokkal stb. gyarapítottak folyamatosan. Minden ugyanúgy működött évszázadokkal ezelőtt is, mint napjainkban. Ez a modell a nagy intézményi könyvtárak normális életciklusait képezi le. Fennállásuk során a könyvgyűjtemények állománya természetes módon állandó változásban van (vásárlás, ajándék, csere, selejtezés, természeti katasztrófák, lopás stb.). Kivételt ez alól a történeti állományok képeznek, amelyek gyarapítása, így folyamatos változása is, alapvetően megállt, eltekintve a váratlan természeti körülményektől és politikai döntésektől, illetve a jogosulatlan eltulajdonítástól. A könyvtárak ugyanis élő szervezetek, történetük a különböző életfázisokban vagy kisebb időtartományokban mindig más és más arcát mutatja. Minél nagyobb egy-egy könyvtári állomány, a tehetetlenség törvénye alapján bennük annál kisebb a változás lehetőségének mértéke. Mivel azonban a 16–18. századi könyvgyűjtemények legalábbis mai szemmel nézve még viszonylag kis kollektciók voltak, az új dokumentumok felvétele például egy-egy magánkönyvtárba már érzékelhető változást generál a befogadó gyűjtemény összképét tekintve is. Éppen ezért beszélhetünk inkább egy-egy könyvtár történeteiről, mintsem azok történetéről. Mielőtt azonban gondolatmenetem filozófiai magasságokba szárnyalna, vagy pedig okoskodó mélységbe sülyedne, kronológiai rendben haladva felvillantok néhány sajátos- ságot az erdélyi szászok könyv- és könyvtártörténetéből. Több esetben kérdéseket is felteszek vagy nyitva hagyok, ezzel is kilépve a magabiztosnak tűnő tradicionális erdélyi könyvtártörténet-írás bebetonozott kereteiből. Erdély új szemléletű könyvtártörténete ugyanis tele van kérdőjelekkel, a rá vonatkozó megállapítások is amőbaszerűen és dinamikusán változnak az újabb és újabb kutatási eredményeknek köszönhetően, szemben a hagyományos felfogás statikus történelemképével.

Az erdélyi szász könyvtártörténet fényes időszaka: a 16. század

Erdély kora újkori szász könyvtártörténetét illetően az első kérdés a reformáció évszázadából merül fel. Ebből az időszakból a könyves kutatások művelői egyetlen releváns, viszonylag jól dokumentált és példányszerűen is részletesen feltárt intézményi könyvtárat ismernek, amely a nyugat-európai szellemi áramlatok Kárpát-medencei elterjedése és befolyása szempontjából elemezhető mennyiségű dokumentumot tartalmazott. Ez pedig a brassói evangélikus gimnázium (ma: Honterus Gimnázium) könyvtára, amelynek első állományjegyzéke 1575-ből maradt fenn (hatszáznál több tétel, amely mintegy ezer címet tartalmaz),²² amelyet a Kárpát-medence harmadik legnagyobb és legjelentő-

22 A nevezett könyvtári állomány leírását is tartalmazzák a következő katalógusok: *Julius Gross*: Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter. Kronstadt 1883.; *Uő*: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 22. (1887) 591–708. (a könyválló-

sebb könyvtáraként tart számon a magyarországi könyvtártörténet Hunyadi Mátyás (1443–1490) humanista bibliotékája, a híres *Bibliotheca Corviniana*²³ és a németújvári ferences könyvtár²⁴ mellett a 17. század végéig. A 16. századi magyarországi viszonyok között óriásinak számító brassói állományban a humanista könyv- és tudástranszfer útjai viszonylag jól kibogozhatók a régi könyvek impresszumadatai, ex librisei és supralibrosai, illetve a kéziratos tulajdonosi bejegyzések alapján. Ennek a kiemelkedően fontos könyvtárnak a keletkezéstörténetéről viszont alig tudunk bármit is. Csak annyit, hogy a latin iskola (*schola latina*) legalább egy évszázados működését követően az erdélyi szászok reformátora, Johannes Honterus (1498–1549) 1543-ban Brassóban megalapított egy gimnáziumot.²⁵ A tanintézménnyel párhuzamosan egy könyvgyűjtemény is életre hívott, amely iskolai könyvtárként funkcionált.²⁶

Ennek fentebb említett, első ismert katalógusa 1575-ből származik, és állománya humanista jellegű könyvtár képét mutatja.²⁷ Hogyan jött létre azonban

---

mány felsorolásával); Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750). I–II. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2). Szerk. István Monok – Péter Ötvös – Attila Verók. Budapest 2004. 526–698. Az 1575-ből származó katalógus az 526–552. oldalon található. – Néhány évvel ezelőtt ismét előkerült a brassói evangélikus gimnázium eredeti, kéziratos katalógusa a Fekete-templom levéltárában (jelzete: IV F 89). Ennek alapján a korábban mindig rosszul átvett címléírások javíthatók és kiegészíthetők. Az újonnan feldolgozott adatok a remélhetőleg hamarosan újra funkcionáló www.eruditio.hu adatbázisba kerülnek. – Ezenkívül a jelen tanulmány szerzője jelenleg is dolgozik a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában ma is fellelhető állomány nyomtatott és online elérhető katalógusán.

- 23 A kutatás mai állása szerinti legfrissebb tudnivalókat tartalmazzák a Corvina-könyvtárra vonatkozóan az alábbi, gyönyörű kiállítású könyvek: Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján (2002. május 16. – augusztus 20.) = Potentates and Corvinas. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library (May 16–August 20, 2002). Szerk. Orsolya Karsay. Bp. 2002; Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490). Modena 2002 (Il giardino dell'Esperidi); A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből. Szerk. Monok István. Budapest 2004; Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. (Bavarica et Hungarica 1 – Supplementum Corvinianum 1.) Szerk. Claudia Fabian – Edina Zsupán. Bp. 2008.; De Bibliotheca Corviniana – Matthias Corvinus, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne. (Supplementum Corvinianum 2.) Szerk. Jean-François Maillard – István Monok – Donatella Nebbiai. Bp. 2009.; A Corvina könyvtár budai műhelye = The Corvina Library and the Buda Workshop. Szerk. Zsupán Edina. Bp. 2018.
- 24 Vö. pl. *Monok István*: A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata. In: Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a Veszprémi Püspökség területén a 16–17. században. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2018. 269–278.
- 25 Mái a legjobb összefoglalás a gimnázium történetének kora újkori időszakára vonatkozóan: *Josef Dück*: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums. Kronstadt 1845.
- 26 Vö. *Verók A.*: „a brassói” i. m. 443.
- 27 A könyvtártörténeti szempontból releváns társadalmi-gazdasági-szemlélet helyzetről

egy ilyen mértékadó és évszázadokon át jelentős gyűjteményként működő könyvtár a Kárpátok lábainál? Mindez máig rejtély, és vélhetőleg az is marad, ugyanis a várost és benne a könyvtár állományát is megsemmisítette egy nagy tűzvész 1689-ben, tehát azok a könyvek, amelyek értékes információkat szolgáltatathatnának a számunkra maguknak a könyveknek a történetéről, örökre eltűntek. A 17. század végén feltehetőleg körülbelül háromezer kötetet számláló könyvállomány szinte teljesen a lángok martalékává vált. Csak néhány kötetet sikerült megmenteni, amelyek máig megtalálhatók Brassó város valamelyik kulturális közintézményének (pl. Fekete-templom levéltára, Brassói Állami Levéltár) könyvtárában. A megmaradt 270 kötet (103 folio, 54 quarto, 102 octavo és 11 duodecimo méretű könyv) mindegyikének felső részébe beégették Brassó címerét,²⁸ ami könnyen azonosíthatóvá teszi az egykori állományrészt. A későbbi állomány kiépülése a 18. század elején kezdődött meg brassói polgárok magánadományai révén. A könyvekben található tulajdonosi és kéziratos bejegyzések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a könyvtár természetes újjáéledése rögtön a nagy tűzvészt követően megindult, és folyamatosan zajlott.

Különleges, tudós asszonykönyvtár a 17. századból

A 17. század egy egészen más típusú kulturális jelenséget termelt ki az erdélyi századok között. Máig nagy kérdés, hogyan jött létre ilyen korán egy magyarázhatatlanul összetett, tudós asszonykönyvtár a szászok lakta vidéken, miközben Európa egyéb részein hasonló gyűjtemények nyomaira majd csak két-három emberöltővel később bukkanunk. A magángyűjtemény a segesvári, majd brassói polgárasszony, Anna Weltherin tulajdonát képezte egykoron.

Az 1580 és 1750 közötti időszakból több tucat, hagyatéki inventáriumban lejegyzett könyvjegyzéket ismerünk, amelyek polgárasszonyok neve alatt maradtak fenn.²⁹ A szászoknál ez a szám sokkal magasabb, mint a Kárpát-medence más területeiről ismert asszonykönyvtárak aránya összesen! A nevezett időszakból jelenleg 345 feldolgozott és kiadott könyvjegyzék és mintegy

---

a 16. századi Erdélyben részletesebben lásd *Verók Attila: Über die Bücherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. In: *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. (Siebenbürgisches Archiv 37). Szerk. Ulrich A. Wien – Krista Zach. Köln–Weimar–Wien 2004. 219–232. és *Uő: Basler Drucke aus dem 16. Jahrhundert im Donau-Karpatenraum. Der Fall der Sachsen in Siebenbürgen*. In: *Basel als Zentrum des geistigen Austauschs in der frühen Reformationszeit*. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation = Studies in the Late Middle Ages, Humanism and the Reformation 81.) Szerk. Christine Christ-von Wedel – Sven Grosse – Berndt Hamm. Tübingen 2014. 327–338.

28 Vö. *Gross, J.*: Katalog i. m. IX.

29 Vö. a teljes korpuszt az i. m. Adattár 16/4-ben.

700 ún. könyves adat áll rendelkezésünkre.³⁰ Ehhez jönnek még a már rekonstruált magánkönyvtárak állományai., amelyek ezeket a számokat jelentős mértékben megnövelik.

A nevezett Anna Weltherin a segesvári gimnázium rektorának és szászdályai (Denndorf, Daia) lelkésznek, Simon Welthernek a lánya volt. 1669. május 26-án vette feleségül Stephan Greißing brassói szenátor. Első férje 1676-ban bekövetkezett halála után 1679 decemberében hozzáment a Felső-Magyarországról (Eperjesről) Brassóba vándorolt kereskedőhöz, Georg Kellerhez. Noha az osztozkodókönyvek (hagyatéki inventáriumok) semmit sem árulnak el Georg Keller (elhunyt 1689. február 14-én) és Anna Weltherin (elhunyt 1692. május 29-én) könyveiről, a brassói gimnázium könyvtárának régi könyves állományában számos könyv maradt fenn a feleség tulajdonából. Ezekben a könyvekben mindig ugyanaz a kéziratos bejegyzés áll kisebb eltérésekkel: „Anno 1692 Die 30 Maij Bey gehaltener Theylung der Fr. Annæ Weltherin wird dieser Author der Cronstadischer Bibliothec offeriert durch die dam[aligen] H. Divisores.” [Az 1692. május 30-án Anna Weltherin javai fölött tartott osztozkodás során ezt a szerzőt (= könyvet – V. A.) az osztozkodó bírák a brassói könyvtárnak adományozzák.] A hasonló indíttatású adományok a neves könyvtárat három évvel korábban elpusztító tűzvész után különösen fontosnak számítottak, elősegítve ezzel a könyvgyűjtemény újbóli kisarjadását és következő természetes, de már új arculatú életciklusának beköszöntét!

A könyvtárból jelenleg ismert 40 mű vizsgálata után első pillantásra feltűnik, hogy a Weltherin-gyűjtemény esetében nem ún. tipikus asszonykönyvtárral állunk szemben. Nyoma sincs itt ugyanis a napi vallásgyakorlat könyveinek (imakönyv, zsoltárok, énekeskönyv, katekézis stb.), a mindennapi háztartási tevékenységek praktikáit segítő nyomtatványoknak (szakácskönyv, házi patika, füveskönyv, életvezetési tanácsadó stb.) vagy a női olvasóknál gyakran megfigyelhető anyanyelvi szépirodalmi műveknek. Sokkal inkább iskolai olvasmánygyűjteményre emlékeztetnek az elősorolt címek. Ezen túlmenően pedig humanista érdeklődésű és a vallás kérdései felé tudós kíváncsisággal forduló olvasó képe sejlik fel előttünk a lista láttán. Egyáltalán nem átlagos jelenség, hogy egy 17. századi lutheránus felekezetű nő tanulmányozza mind a katolikus, mind a jelentősebb protestáns vallások (kivéve az unitáriusok) meghatározó szerzőit – ami messze túlmutat a napi ájtatosság megkövetelte olvasmányokon, sőt elmélyült olvasóra vall. Figyelemreméltó tény, hogy a kutatás mai állása szerint Anna Weltherin az egyetlen nő Erdélyben, akinek bizonyíthatóan volt Kálvinkötete.³¹ Az sem mindennapi dolog, hogy bárki – legyen az férfi vagy nő – keleti orvostudományi, filozófiai, asztrológiai szövegek olvasgatásával foglalatoskodik a kora újkori Kárpát-medencében. Ráadásul erre a korra már igen ritkának

30 *Verók Attila*: Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16.–18. Jahrhundert anhand der Bücherverzeichnisse. In: i. m. Adattár 16/4. VII–XXIII, itt: XII–XIII.

31 *Ósz Sándor Előd*: Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben = Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 21.) Kolozsvár 2014. 75–76., 173.

számító, 16. század eleji, velencei kiadásban. Ezek után már meg sem lepődünk azon, hogy jogi tematikájú könyv címe is felbukkan a felsorolásban.

Összefoglalóan elmondható, hogy ez a 17. századi asszonykönyvtár számos kérdést vet fel már pusztá létével is. Mivel analógiái nem ismertek a Kárpát-medencéből, így egyelőre egyedi, különös esetpéldaként kell kezelnünk. Interpretálását, kontextusba helyezését ez a körülmény természetesen nem könnyíti meg, sőt a valódi értékelés még várat magára. Egyelőre annyit mondhatunk, hogy ez a speciális, egyedülálló könyvgyűjtemény színesíti a kora újkori erdélyi szász női olvasmányokról és vallásos attitűdről rendelkezésünkre álló képet.

Egyedülálló orvosi könyvtár a 17–18. század fordulójáról

A fenti kijelentésekhez hasonlókat tehetünk egy másik korabeli könyvgyűjteményről is, bár ez a könyvtár egy Brassótól távol eső helyen jött létre. Hogyan képzelhető el ugyanis, hogy Európa máig feltárt, legnagyobb orvosi-gyógyászati szakkönyvgyűjteménye a 17. és a 18. század fordulóján egy erdélyi szász orvos megrögzött hivatástudatának és gyűjtőszenvédélyének köszönhetően született meg?

Az orvost Paul Franciscinek (1643–1709) hívták, akinek a karrierállomásai Brassóhoz, Straßburghoz, Altdorfhoz és az Északkelet-Bajorországban található Wunsiedelhez kötődnek, ahol városi orvosként (*Stadtphysicus*) tevékenykedett.³² Tetemes nagyságú szakkönyvtára – könyvjegyzéke szerint, melyet évekkel ezelőtt dr. Robert Offner erdélyi szász származású orvostörténész Bayreuth város levéltárában talált meg³³ – 322 azonosítható műcímet tartalmaz.³⁴ Ehhez jön még hozzá közel háromszáz, pontosabban meg nem határozható orvosi disputáció és nem gyógyászati vonatkozású (pl. teológiai, filozófiai, politikatudományi, lelkeségi stb.) könyv. Általánosságban elmondható, hogy a könyvek legnagyobb része a korszak legmodernebb, kortárs orvosi tudásanyagát közvetítette. A tulajdonos szakmai tudása tehát egyértelműen a korszak szakmai ismereteinek szintjén állt. Ebben az időszakban a Kárpát-medencében egyáltalán nem találunk hasonló méretű orvosi könyvgyűjteményt. De még Európában

32 Életéhez és működéséhez lásd Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes rerum scholasticarum IV.) Szeged 1992. 220, Nr. 2234.; Robert Offner: Der Kronstädter Arzt Paul Francisci als Physikus in Wunsiedel. Siebenbürgische Familienforschung 11. (1994) 58–67.; Uő: Der Kronstädter Dr. Paul Francisci (1643–1709) als Stadt- und Landarzt von Wunsiedel. Neue Kronstädter Zeitung, 28. März 1996. 6. és Uő: Karrieren in Franken und Brandenburg. Die siebenbürgisch-sächsischen Ärzte Paul Francisci und Elias Facetius. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 29. (2006) 2. sz. 152–160.

33 Ezen a helyen is szeretnék köszönetet mondani barátomnak, dr. Robert Offnernek, hogy a könyvjegyzéket nagyvonalúan és önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

34 Mai lelőhelye: Stadt Wunsiedel, Stadtarchiv; Signatur: StdA Wun Akt XX/163. 1–52 (hagyaték), itt: 23–37 (könyvjegyzék).

sem! Legalábbis ezidáig senki sem publikált ilyesmit a szakirodalomban. A jelen pillanatban a 18. század eleji orvosi szakkönyvtár-tulajdonosok képzeletbeli világranglistáján az erdélyi szász Francisci foglalja el az első helyet.³⁵ Ez ismételtelen az erdélyi szász könyv(tár)történet megmagyarázhatatlan és különleges jelenségei közé tartozik.

Az első, magyar vonatkozású történeti szakkönyvtár (18. század)

Egy másik és ugyancsak egyedülálló példa az erdélyi szászok könyvtártörténetéből: a világ első, magángyűjtő által létrehozott, történeti vonatkozású, *hungarica*-³⁶ és *transylvanica*-gyűjtőkörű tudóskönyvtárát a brassói szász Martin Schmeizel (1679–1747)³⁷ gyűjtötte össze a 18. század első felében. Univerzális kollekciójának magyar és erdélyi vonatkozású állományrészét a Halléban (Németország) élő örökösöktől 1751-ben kétszáz tallérért vásárolta meg a nagyszebeni városi tanács a szász nemzet javára. A vásárlás a tudós szász Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) közvetítésével zajlott le,³⁸ és célja az volt, hogy a Schmeizel-féle állományra alapozva – jócskán megelőzve báró Samuel von Brukenthal 1803-ban, illetve 1817-ben megvalósuló hasonló kezdeményezését – az erdélyi szász területek fővárosában, Nagyszebenben nyilvános könyvtárat hozzanak létre.³⁹ A könyvekben található bejegyzések és könyvtári jelzetek tanúsága szerint a tudós szász férfiú bibliotékája a nagyszebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, majd onnan mai lelőhelyére, a Brukenthal-múzeum könyvtárának állományába került.⁴⁰ A könyvek száma a Németországból

35 A könyvtárról részletesebben lásd *Verók Attila: A gyógyítás szolgálatában a Barcaságtól Frankóniáig*. Paul Francisci orvosi könyvtárának jegyzéke a 18. század elejéről. *Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat*. Online kiadvány 3. (2012) 5. sz., 2012. december. 307–320. (<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=119>) és *Uő: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány*. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24.) Szerk. Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2018. 445–456.

36 Ezen a helyen nem szándékozom hosszú fejtegetésbe kezdeni a hungarus, ill. a hungarustudat, valamint a transylvanus fogalmakról, hiszen ezt sokan sok helyen megtették már. Számunkra itt most csak az a fontos, hogy a magyar Szent Korona képezte összetartozás-érzés következtében a transylvanus a hungarus felettes fogalom alá sorolandó be. Ebben az értelemben gyakorlatilag a 19. század első harmada előtti időszakban egy erdélyi szász is hungarusnak tekintendő.

37 Életéhez és munkásságához lásd a következő monográfiát: *Verók Attila: Martin Schmeizel (1679–1747)*. Eger 2015.

38 „ab Agnethlero 200. Imperialibus emtae, auctae, metropolitanae urbis Cibinensis Senatui venditae, et novissime in Transilvaniam deportatae” (idézi *Wolfram Kaiser: Das wissenschaftliche Werk des transylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752)*. *Orvostörténeti Közlemények* 81. (1977) 84.).

39 *Csapodi, Cs. – Tóth, A. – Vértesy, M.: Magyar könyvtártörténet* i. m. 150.

40 A tudóskönyvtár hungarica- és transylvanica-részének teljes állományát külön is leltá-

Erdélybe vezető úton megfogyatkozhatott, ahogyan ezt az egyéb erdélyi könyvtárakban (pl. a marosvásárhelyi Teleki Tékában vagy a Brassói Állami Levéltár könyvtárában) található példányok sejtetni engedik. Hogy mennyi könyv ért el Schmeizel négyezernél is több kötetre rúgó tudóskönyvtárából egykori szülőföldjére, és ebből még mennyi található meg ma is, pillanatnyilag nem tudom megmondani. Az ezzel kapcsolatos feltáró munka ugyanis még folyamatosan zajlik. Jelenleg mintegy 350 mű áll rendelkezésünkre Schmeizel egykor körülbelül 540 darabot számláló transylvanica-gyűjteményéből.⁴¹

Az erdélyi százok „nemzeti könyvtára” Nagyszebenben (1803/1817)

Hevenyészett felsorolásom végén megemlítem még az erdélyi százok 1803-ban Nagyszebenben megalapított „nemzeti könyvtárát”, a Brukenthal-könyvtárt. Ez a gyűjtemény szoros összefüggésben áll a nagyszebeni gimnáziumi könyv-

---

rozták, és több alkalommal nyomtatva is kiadták a 18. században: (1) *Martin Schmeizel*: Catalogvs scriptorvm, qvi res Hvngariae, Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Croatiae, Dalmatiae, vicinarvmqve regionvm et provinciarvm illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantvr. Halae 1744.; (2) *M[ichael] G[ottlieb] A[gnethler]*: Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvondam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvblici ac historiarvm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIII. Mensis April. MDCCXXXVIII. In B. professoris aedibvs horis consvetis distrahendorvm. Accedit antiqvorvm et recentiorvm qvorvndam nvmmismatvm descriptio. Halae [1748].; (3) *Michael Gottlieb Agnethler*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu] ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorvm metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicaе consecravít. Halae 1751.

- 41 A Schmeizel-könyvtár történetéhez, összetételéhez, utóéletéhez és jelenéhez részletebben lásd *Verók Attila*: Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Band 1. II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20–22. Februar 2008. (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein 4.) Szerk. Szabolcs János-Szatmári – Judit Szűcs. Klausenburg–Großwardein 2008. 131–147.; *Uő*: Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas). Jazyk a řeč knihy. (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica 11.) Szerk. Jitka Radimská. České Budějovice 2009 [2010!]. 309–328.; *Uő*: Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai. In: Acta Academiae Agriensis. Nova series Tom. XXXVII. Sectio historiae. Szerk. Miskei Antal. Eger 2010 [2011!]. 49–81.; *Uő*: Ein Kronstädter Gelehrter und seine Bibliothek. Erinnerung an Martin Schmeizel. Neue Kronstädter Zeitung. Nachrichten für Kronstädter und Burzenländer in aller Welt. München, 2. Oktober 2012. 28. Jg., Folge 3. München 2012. 9–10. és *Uő*: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 35. (2012) 2. sz. 134–149.

tárral,⁴² az alapító Brukenthal hallei pietista⁴³ és szabadkőműves eszmevilágával,⁴⁴ valamint a Schmeizel-könyvtárral. Ez a szász nemzet(iség)i intézmény ebben az optimális konstellációban jött létre, időben nagyon gyorsan követve a világ első nemzeti könyvtárait (*British Library*, 1753 és *Bibliothèque nationale*, 1792), valamint a bevezetőben már említett magyar (Budapest, 1802) és erdélyi magyar (Marosvásárhely, 1802) nemzeti könyvtárait. Ráadásul egy olyan régióban, amely gazdaságilag sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a nevezett angol vagy francia területek. A figyelemreméltó jelenség lehetséges magyarázatát Erdély különleges kulturális-intellektuális miliójében kell keresnünk, ami összefüggésben állhat a Kárpát-medence keleti felén élő etnikumok történeti identitásával és öntudatával is.⁴⁵ Erre az érdekes mechanizmusra az összefoglaló részben térek ki bővebben.

-
- 42 Ehhez lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében felsorolt irodalmakat, amelyek továbbvezető szakirodalmat tartalmaznak.
- 43 A Halléban tanuló Brukenthal meglehetősen jól ismerte a hallei pietizmus „atyját”, August Hermann Franckét (1663–1727) és a pietista eszmeiséget is (vö. a szét-szórt adatokat: *Georg Adolf Schuller*: Samuel von Brukenthal. 1–2. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 18–19.) München 1967–1969.
- 44 Brukenthal szabadkőműves tevékenységének problematikájához lásd többek között *Thomas Şindilariu*: Karriere und Freimaurerei bei Samuel von Brukenthal. *Der Punkt. Monatszeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Deutscher Jugendorganisationen in Rumänien* 60. (2003) 5. sz. 6–7., 14.; *Uő*: Karrierestart und Freimaurerei bei Samuel von Brukenthal. *Eine offene Frage der Brukenthalforschung. Transilvania* (2004) 1. sz. 44–47.; *Uő*: Rolul francmasoneriei în incepturile carierei lui Samuel von Brukenthal. *O necunoscută în biografia sa*. In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Szerk. Daniel Nazare – Ruxandra Nazare – Bogdan Florin Popovici. Braşov 2005. 309–313.; *Uő*: Johann Filtsch und Samuel von Brukenthal. Ein Nachklang der Freimaurerei sowie der wissenschaftsorganisatorischen Impulse und Vermittlungen in Siebenbürgen am Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert im Kontext der Eröffnung des Brukenthal-Museums 1817 in Hermannstadt. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 40. (2017) 154–170. – A Halle-pietizmus-szabadkőművesség-Schmeizel-összefüggésrendszer részletesen tárgyalja *Verók Attila*: Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note. *Beobachtungen über die Loge in Halle unter der Schirmherrschaft Martin Schmeizels*. In: *Germanistische Studien = Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*. (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule = Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei 8.) Szerk. Mihály Harsányi. Eger 2011. 49–65.
- 45 A kérdéskör részletesebb tárgyalását lásd többek között *Verók Attila*: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban. In: *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. (Loci memoriae Hungaricae 7.) Főszerk. Száraz Orsolya; szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debrecen 2018. 71–78. és *Uő*: Többszörösen megreformált oktatás az erdélyi szászoknál – Johannes Honterustól Stephan Ludwig Rothig. In: *Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 18.) Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. Budapest 2018. 217–228.

Áttekintő összegzés

Tanulmányom végkövetkeztetésül a kelet-európai művelődéstörténet egy olyan különös jelenségét kíséreltem meg röviden bemutatni, rekonstruálva a Monok István tudományos és egyetemi előadásain elszórva elmondott tudnivalókat, ami szorosán összefügg a könyv- és könyvtártörténettel. A periférikus kelet-európai régiókban élő értelmiségiek szellemi horizontja vagy inkább alapműveltsége a könyv- és olvasmánytörténeti kutatások tanúsága szerint jóval megalapozottabbnak, mélyebbnek és szerteágazóbbnak tűnik, mint Nyugat-Európában élő kortársaiké. Ennek a jelenségnek a kibontakozásakor és tartós fennmaradásakor a kora újkori Kárpát-medencében tapasztalható gazdasági, politikai és társadalmi feltételek jelentős szerepet játszottak. Itt ugyanis a különböző tudásterületeken, tudományágakban a specializáció közel sem volt olyan egyszerű, vagy akár elképzelhetetlennek számított szemben az Európa nyugati felén jellemző lehetőségekkel. Az okok között felsorolhatjuk a hazai egyetem(ek), nyomdák és könyvek hiányát, hiszen a könyvek (szövegek, táblázatok, ábrák, térképek stb.) által közvetített szakmai ismeretek nélkül a specializáció megvalósíthatatlan volt. Ha összevetjük a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékeket a korszak angol, franciaországi, németországi vagy itáliai könyvlistáival, azonnal szembetűnik, hogy a Kárpát-medencéből származó jegyzékek szegényebbek a szaktudást közvetítő címek tekintetében, viszont sokkal tartalmasabbak az általános művelődés kérdésében (antik szerzők, iskolai olvasmányok, teológia és természettudományok). Persze ez nem jelenti azt, hogy az olvasmány- és könyvtörténeti helyzet Magyarországon vagy Erdélyben jobb, illetve előnyösebb lett volna, mint Nyugat-Európában. Nem, erről egyáltalán nincs szó. Ez a kép csak azt mutatja, hogy a nyugat-európai olvasók már életükben speciális területekre fordíthatták figyelmüket, miközben kelet-európai kortársaik még minden lehetséges dolgot elolvastak, mivel nem jutottak hozzá a szakkönyvek széles választékához. Talán ebből következhetett az, hogy a kelet-európai értelmiségiek nyitottabbak, szélesebb látókörűek, ugyanakkor kreatívabbak voltak, így a tudományokban viszonylag könnyen kitűnhettek, és Nyugaton sikeres karriert futhattak be. A 18. század közepéig még fennállt a lehetősége annak Nyugat-Európában, hogy valaki kitűnjön az „általános” tudósok (polihisztorok) közül. Később ezt kizárólag a tudományok egy-egy speciális területén lehetett már csak megvalósítani.⁴⁶ Ez a jelenség lehetett az oka, alapja

46 Ennek legkiválóbb példáját az erdélyi szászok között a polihisztor Martin Schmeizel életútjában lehet felmutatni, amely az utolsó történelmi pillanatkép a nevezett jelenséggel kapcsolatban. A történelmi körülmények kedvező együttállásához részletesebben lásd *Verók Attila: Krisenknottenpunkte als Beschleunigungsfaktoren für eine wissenschaftliche Karriere? Martin Schmeizels Konflikte an der Universität Jena (1713–1731)*. In: *Krisen als Wendepunkte. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Beiträge der V. Internationalen Germanistentagung an der Christlichen Universität Partium Großwardein / Nagyvárad / Oradea*, 6–8. September 2012. (Großwardeiner Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhls für Germanistik der Christlichen Universität Partium 12.) Szerk. Szabolcs János – Ágota Nagy. Wien 2015. 9–18. és *Uő:*

annak, amiért a magyarországi és erdélyi peregrinusokat, későbbi tudósokat vagy szakembereket Európa nyugati felén annyira kedvelték és keresték, valamint vezető állásokba juttatták.⁴⁷

Az erdélyi olvasmány-, könyv- és könyvtártörténet ismerete nélkül ez a művelődéstörténeti jelenség, melynek gyökerei a kora újkori körülmények között keresendők, és amelyekhez az ország hiányos kulturális adottságai paradox módon erősítő tényezőként járultak hozzá, nem lenne érthető.

Ilyen szemléletben vagy megközelítésben tudom elképzelni egy régió vagy egy népcsoport manapság még szokatlannak számító, modern és életközeli könyvtártörténetét, amely erősen eltér a szakirodalom tradicionális – konvencionális – struktúráitól. Azt vallom, hogy először az egyes komponenseket (az embereket és a könyveket magukat) kell részletesen megvizsgálni és interpretálni, és csak ezt a fázist követheti majd a szintézis. A könyvtártörténet-írás ezidáig a legtöbb esetben a fordított utat választotta, ahol az egyes elemek feltárása gyakran hiányzik, és a mozaikokból kirajzolandó kép helyett csak az összegző megállapítások maradnak. Csak remélni tudom, hogy a jövőben az imént felvázolt kutatási, értelmezési irány is létjogosultságot nyer a kutatásban, illetve a szakirodalomban. Majd csak ezt követően beszélhetünk és írhatunk ugyanis az erdélyi könyvtártörténet más megvilágítású arcáról, másik oldaláról, emberközeli tárgyalásáról a humanizmus időszakától kezdve egészen napjainkig. Mindezt persze a könyves kutatások (könyvtár-rekonstrukciók, új levéltári források) eredményeinek folyamatos beépítésével és a korábban tett kijelentések folyamatos revideálásával érhetjük el. Így születhet meg majd egyszer az erdélyi szász magánkönyvtárak mikrotörténetéből az erdélyi szász, még később az erdélyi könyvtárak makrotörténete.

Egy magyarországi értelmiségi európai tudományos karrierje a 18. században. Martin Schmeizel és a polihisztorizmus. In: Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások. Szerk. Biró Annamária – Boka László. Nagyvárad–Budapest 2014. 55–70.

47 Itt csupán két olyan tanulmányra hivatkozom, amelyek a fentebbi megállapítás *expressis verbis* kimondása nélkül ugyan, de a Kelet-Európából érkező értelmiségiek vezető nyugati állásokban történő alkalmazását támasztják alá: *Othmar Feyl: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena 3. (1953/54) Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5. 39–62.* és *Uő: Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena. In: Uő: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena 1960. 1–92.*